

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

УДК 271.2(477.82)«1921/1928»
DOI: 10.20535/2307-5244.62.2026.362887

Я. П. Секо

ORCID: 0000-0003-0927-0958

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

Б. Є. Жулковський

ORCID: 0000-0001-8435-5201

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

Ya. Seko

Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University

B. Zhulkovskyy

Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University

**БОГОСЛУЖБОВІ ПРАКТИКИ ВОЛИНСЬКО-
КРЕМЕНЕЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ
ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ У 1920-х рр.
ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ**

*Liturgical Practices in the Volyn-Kremenets Diocese
of the Orthodox Church in Poland during the 1920s and Their
Impact on the Formation of Ukrainian National Identity*

Реформування православного літургійного життя в міжвоєнній Польщі стало ключовим інструментом розриву з російською імперською спадщиною. Проблема дослідження полягає у суперечливості впровадження українізації на рівні парафій через опір консервативних церковних кіл і державний тиск. Гіпотеза ґрунтується на тому, що трансформація богослужбових практик Волинсько-Кременецької єпархії стала одним з визначальних чинників формування української національної ідентичності. Доводиться, що боротьба за рідну мову і збереження старого стилю літургійного життя була невід'ємним елементом протистояння асиміляційній політиці Другої Речі Посполитої.

Ключові слова: Православна Церква в Польщі, Волинсько-Кременецька єпархія, богослужбова практика, національна ідентичність, автокефалія, українізація богослужінь, календарна реформа, мироваріння.

The aim of the study is to examine the process of implementing the decisions of the ecclesiastical authorities of the Orthodox Church in Poland concerning liturgical practices at parish level in the Volyn-Kremenets Diocese and their in-

fluence on the formation of Ukrainian national consciousness. The methodology is based on both general scientific and specialised historical research methods, in particular the problem-chronological, comparative-historical, historical-genetic, and typological approaches. The scientific novelty of the article lies in its comprehensive analysis of changes in the liturgical practices of the Volyn-Kremets Diocese in relation to the formation of Ukrainian national identity. This is achieved through the expansion of the source base by analysing documents of the Volyn Orthodox Spiritual Consistory and by supplementing existing knowledge of significant events, such as the diocesan assembly of 1921 and the struggle for Ukrainization within the parish of the cathedral church in Volodymyr-Volynskyi. Attention is also devoted to attempts to introduce chrism-making within the Orthodox Church in Poland. These new materials provide a deeper understanding of the complexities surrounding the formation of national identity among Orthodox Ukrainians in Volyn, highlighting the challenges created by ecclesiastical divisions and the policies of the Polish authorities. The study demonstrates that changes in liturgical practices reflected both the growing significance of the national factor in the life of the Orthodox Church in Poland and the substantial obstacles encountered in this process. This situation was largely determined by several factors that shaped the conditions for the institutionalisation of Orthodox believers in the Second Polish Republic: the break with the Russian Orthodox Church; the establishment of new state borders that disregarded the principle of national self-determination for Ukrainians and Belarusians; the assimilationist policy of the Polish state towards its minorities; and the emergence of Ukrainian national and ecclesiastical movements. The hierarchy's lack of a coherent vision of its own autocephalous identity resulted in hesitation between accommodating the Polish authorities, aligning with the majority of the ordinary clergy, and responding to the initiatives of an active group of national leaders. The latter two positions reflected different dimensions of the sentiments and expectations of Ukrainians in Volyn within an environment characterised by dynamic processes of national identity formation. The promotion of the national narrative through liturgical practices encouraged the leaders of the Ukrainian church movement to adopt tactical flexibility. During the 1920s, they demonstrated an ability to engage in dialogue with the hierarchy, to take advantage of the clergy's institutional inertia, and even to cooperate strategically with the Polish authorities. The article emphasises the complexity of implementing liturgical reforms at parish level, primarily owing to the persistence of imperial Russian narratives within the consciousness of the Ukrainian population of Volyn. For this reason, the pursuit of conciliarity in church life and the Ukrainization of divine services should be regarded as important instruments for strengthening Ukrainian national identity, complementing the educational and public activities of Ukrainian national organisations.

Keywords: Orthodox Church in Poland, Volyn-Kremenets Diocese, liturgical practice, national identity, autocephaly, Ukrainization of worship, calendar reform, chrism-making.

Поява і становлення Помісної Православної Церкви в Україні та її наслідки у релігійному і політичному житті розглядаються як один із елементів сучасної національної безпеки. Водночас, для істориків це ще й привід укотре звернутися до автокефальної традиції ХХ ст. та осмислити її в новому контексті. Два шляхи, якими тоді розвивався автокефальний рух — самопроголошеної автокефалії, уособленої Всеукраїнською Православною Церковною Радою, та її досягнення канонічним способом у Православній Церкві в Польщі — доволі химерно поєдналися вже в незалежній Україні. Звертаючись до історії другого з них, вважаємо актуальним проблематизувати питання, пов'язані з ідентичністю українців, які переважали серед вірян. Отримання автокефалії Православної Церкви в Польщі 1924 р. створило можливість для відродження традиції українського православ'я та, водночас, надало канонічні рамки для реалізації цих процесів. Як індикатор процесів, пов'язаних з ідентичністю українців, розглянемо зміни та новачі в богослужбових практиках, що впроваджувалися у Волинсько-Кременецькій єпархії — найчисленнішій і, водночас, українській за національним складом.

Серед таких змін — посилення участі мирян у церковному житті (соборноправність), українізація богослужбової мови, календарна реформа, і факт, який випадав із поля зору дослідників — ідея організувати власне миротворіння. Розглянуті в комплексі, вони показують як питання автокефалії переплелось з державно-церковними відносинами, розривом із російським православ'ям, зростанням національної свідомості українців, польсько-українськими національними відносинами, міжконфесійними суперечками тощо. Вони також указують на входження українців Православної Церкви в Польщі у період активної віри, котра потребувала особистого свідчення й участі, а подекуди — сповідництва.

Вивчення літургійних практик Волинсько-Кременецької єпархії потребує врахування загальних проблем інституалізації Православної Церкви в Польщі, розвитку національно-церковного руху, українізації православної Волині, а також низки конкретних питань, зокрема ролі окремих представницьких форумів, організацій та діячів. У цьому контексті можна виділити три історіографічні напрямки, предмети досліджень котрих часто перетинаються.

Національно-церковний напрямок склався ще в еміграції та найкраще представлений працею активного учасника тих процесів І. Власовського (1975) та О. Купранця (1974). У ньому релігійні процеси розглядалися у контексті церковного відродження, з акцентом на «розмосковщенні». Цей підхід також притаманний працям В. Борщевича (Борщевич, В. 2000), В. Рож-

ка (Рожко, В. 2001; Рожко, В. 2007), Б. Савчука (Савчук, Б. 1997), І. Нероди¹, що з'явилися у незалежній Україні. Автори звертають увагу на богослужбові практики в контексті розвитку національно-церковного життя та аналізують програми лідерів церковного руху, в котрих автокефалія розглядалась як визначальний чинник відродження Церкви в національному дусі.

Другий напрям досліджень акцентує на розгляді державно-церковних взаємин і представлений працями волинсько-рівненських істориків Н. Стоколос (Стоколос, Н. 1998; Стоколос, Н. 2003; Стоколос, Н. 2005), Ю. Крамара (Крамар, Ю. 2002; Крамар, Ю. 2015), А. Кукурудзи (Кукурудза, А. 2007; Кукурудза, А. 2008), М. Кучерепа (Кучерепа, М. 1994; Кучерепа, М. 1998). Їх особливістю є аналіз політики урядів Другої Речі Посполитої щодо православних українців, розгляд міжконфесійних відносин, правових і майнових аспектів. Питання богослужбових практик, насамперед українізації богослужіння, автори розглядають як важливий елемент збереження української національної ідентичності.

Окремо виділимо біографічний напрям, у якому досліджуються провідні постаті того часу, зокрема А. Річинський та єпископ Олексій (Громадський) (Борщевич, В. 2010; Борщевич, В. 2021; Скакальська, І. 2012)². Належачи до двох різних таборів — світського та духовного, вони мали різні погляди щодо українізації богослужіння, соборноправності й інших важливих питань церковного життя. Попри це, їхні шляхи перетиналися у спробах врегулювати гострий конфлікт між вищою ієрархією Православної Церкви в Польщі та українським національно-церковним рухом, який відкрито розгорівся після Луцького з'їзду.

Загальні питання становлення автокефалії Православної Церкви в Польщі, релігійного життя та державно-церковних взаємин у Другій Речі Посполитій розглянуто в статтях С. Ткачова³, В. Дударя (Дудар, В. 2018), М. Копилової (Копилова, М. 2016) та Я. Сека (Секо, Я. 2013). Труднощі українізації богослужбової мови у 1920-х рр., викликані позицією більшості духовенства, розглянули С. Макарчук (Макарчук, С. 2014), О. Каденюк та І. Завадська (Каденюк, О. & Завадська І. 2022), протести щодо впровадження календарної реформи — І. Нерода (Нерода, І. 2021). Значний інтерес викликають роботи О. Альошиної (Альошина, О. 2009), Ю. Коваля (Коваль, Ю. 2006), В. Петрович та Л. Стрільчук (Петрович, В. & Стрільчук, Л. 2016) щодо визначальної ролі Луцького з'їзду 1927 р. в посиленні

¹ Нерода, І. Ю. Православна Церква у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.). Дис. ... д. філос.: 032 Історія та археологія. Луцьк, 2024.

² Альошина, О. А. Діяльність Арсена Річинського в контексті українізації Православної Церкви в Польщі (20–30-ті рр. XX ст.). Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 — Історія України. Острог, 2011; Кравчук, О. Р. Громадсько-політична і культурно-просвітницька діяльність Арсена Річинського (1892–1956). Дис. ... к. і. н.: 07.00.01 — Історія України. Тернопіль, 2021.

³ Ткачов, С. Як Російську Православну Церкву в Польщі зробили автокефальною // Volyn Times. URL: <https://volyntimes.com.ua/news/1114>

позицій прихильників дерусифікації та посилення соборноправності в житті Церкви, Г. Малєончук (Малєончук, Г. 2014), М. Філіпович (Філіпович, М. 2022) щодо участі волинських просвітян у церковно-релігійному житті. Аналіз цих статей указує на значну політизацію автокефального процесу, одним із аспектів котрої стало посилення української національної ідентичності. Втім, більшість із цих праць написані на основі фондів Державного архіву Волинської обл.

Науковою новизною нашого дослідження є розширення фактологічного матеріалу через опрацювання фондів 148 «Волинська православна духовна консисторія» та 258 «Духовний собор Почаївської Успенської лаври» Державного архіву Тернопільської обл. Вони дають змогу чіткіше визначити позицію церковної влади та духовенства щодо впровадження змін у богослужбові практики, розглянути настрої вірян єпархії щодо мовного та календарних питань, з'ясувати кореляцію між ними й станом національної свідомості волинян. Залучення нових джерел дає змогу розглянути понад 20 місцевих конфліктів різного рівня, які розкривають ситуацію «знизу», а отже є маркерами для з'ясування динаміки зростання національної ідентичності волинян. Окремо виділимо конфлікт у громаді Успенського собору Володимира-Волинського, який вважаємо вузловим для розуміння національно-церковних процесів на Волині. Запропонований комплексний розгляд богослужбових практик дає змогу в іншій перспективі поглянути на автокефальний процес у Православній Церкві в Польщі, через дослідження суспільних настроїв оцінити значення автокефалії, як інструменту зміцнення національної ідентичності в умовах асиміляційної політики Другої Речі Посполитої.

З огляду на це, *метою статті* є вивчення імплементації рішень церковної влади Православної Церкви в Польщі щодо богослужбових практик на рівні окремих парафій Волинсько-Кременецької єпархії та їх вплив на формування національної ідентичності українського населення на території єпархії. Нові матеріали дають змогу чіткіше простежити складність становлення національної ідентичності в середовищі православних українців, виявити труднощі й перешкоди, які чинилися по церковній лінії та з боку польської влади. Поєднання цих ліній визначає хронологічні межі статті: від 1921 р. — часу фактичного формування Волинсько-Кременецької єпархії, до червня 1928 р. — адміністративних змін у Волинському воєводстві, які засвідчили зміну державних підходів до православних. «Волинська програма», яку впроваджував воєвода Г. Юзевський, змінила характер політики польської держави щодо українців Волині від національно-асиміляційної до виваженішої та компромісної (Крамар, Ю. 2015, с. 267; Стоколос, Н. 2005, с. 65; Разиграєв, О. 2025, с. 197).

Методологія дослідження ґрунтується на використанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів, зокрема проблемно-хронологіч-

ного, порівняльно-історичного, історико-генетичного та типологічного. Проблемно-хронологічний метод дав змогу структурувати дослідження в межах 1921–1928 рр., зосередившись на таких проблемах, як зростання уваги до соборноправності, українізація богослужінь, парафіяльний рух проти переходу на новоюліанський календар, запровадження мироваріння. Типологічний метод застосовано для класифікації та систематизації явищ, пов'язаних із формуванням ідентичності й реакцією на зміни у богослужбових практиках. Зокрема, виділено три групи акторів суспільних процесів, які мали різні інтереси та вплив щодо змін у богослужбових практиках, проаналізовано й виділено типологію реакцій на рішення щодо українізації богослужінь і календарної реформи. Завдяки порівняльно-історичному методу автори зіставляють позиції різних акторів — ієрархії, яка «хиталася» між владою та духовенством, консервативного рядового духовенства, яке перебувало в інерції російських наративів, і активної групи національних діячів (мирян), які прагнули модерної ідентичності. Історико-генетичний метод дав змогу простежити шлях інституалізації Волинсько-Кременецької єпархії, показати трансформацію богослужбових практик у інструмент формування національної ідентичності населення Волині, еволюцію церковної політики щодо мовного питання.

Виклад основного матеріалу. Створення Волинсько-Кременецької єпархії варто розглядати в контексті політичних і церковних процесів 1917–1921 рр. Розпад Російської імперії, перебування Волині в складі УНР, подальша її окупація силами польських військ і закріплення цього Ризьким договором 1921 р. сприяли як піднесенню української національної ідентичності, так і зростанню відчуття національного приниження. Нові східні кордони Другої Речі Посполитої були оформлені без урахування інтересів українців. Так само складною була ситуація в церковному житті. Православні опинилися під тиском польської держави, котра розглядала церковні структури як інструмент імперської політики Росії, а її вірян — як об'єкт колонізації. Таким чином, питання щодо національних меншин Волині тісно переплелися зі становищем Православної Церкви (Ткачов, С. 2019).

Вимогою часу для православних ієрархів став пошук моделі взаємин із польською владою, а визначальною тенденцією — отримання автокефалії. Провідником такого курсу був архієпископ Георгій (Ярошевський), котрий у жовтні 1921 р. став патріаршим екзархом у Польщі, а дещо згодом був піднесений до сану митрополита. Свій канонічний статус Собор єпископів, що перебував на території Другої Речі Посполитої, визначав як «Православний екзархат у Польщі»¹, а пізніше — «Православна митрополія в Польщі»².

¹ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. 148. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 1.

² Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 3.

Спираючись на підтримку інших ієрархів, одним із котрих був єпископ Кременецький Діонісій (Валединський), митрополит Георгій розв'язав юридичні питання існування Церкви, підписавши 30 січня 1922 р. розроблені в міністерстві віровизнань та публічної освіти «Тимчасові правила про взаємини уряду та Православної Церкви в Польщі». Документ офіційно діяв до 1938 р. і був інструментом контролю над діяльністю Церкви. Маючи на те дозвіл уряду, митрополит Георгій розпочав упорядкування канонічного церковного життя. Одним із кроків стало створення на частині колишньої Волинсько-Житомирської єпархії РПЦ нової Волинсько-Кременецької єпархії Православної Церкви в Польщі.

Юридично її оформили «рішенням Собору архієреїв Православного екзархату в Польщі» від 24 лютого 1922 р. Керувати єпархією призначили єпископа Діонісія. Тим же указом Почаївська лавра була виділена з підпорядкування єпископа Волинського і Кременецького та переведена під безпосереднє управління екзарха Православної Церкви в Польщі митрополита Георгія¹. Це була найбільша і найнаселенніша єпархія з парафіями у Кременецькому, Дубенському, Острозькому, Рівненському, Сарненському, Луцькому, Камінь-Каширському, Ковельському, Любомльському, Володимирському та Горохівському повітах Волинського воєводства. 1925 р. єпархія мала 760 парафій, що було більше за всі інші єпархії разом (лише 651). За етнічним складом волинські парафії були українськими, адже, згідно з переписом 1921 р., з 2 млн українців у Другій Речі Посполитій, 1 млн проживав у Західній Волині (Власовський, І. 1975, с. 6, 8).

Загальний курс митрополита Георгія, аж до його вбивства у лютому 1923 р., полягав у підтримці бажаного для польської влади курсу на отримання автокефалії. Його продовжив наступник — митрополит Діонісій, якого обрали того ж місяця на митрополічу кафедру архієреї Православної Церкви в Польщі. До слова, переїхавши до Варшави, митрополит Діонісій зберіг за собою управління Волинською єпархією. За активної участі польської держави, 13 листопада 1924 р. Вселенський Патріарх Григорій VII видав Томос про визнання Православної Церкви в Польщі автокефальною². А 17 вересня 1925 р. його було урочисто проголошено у Варшаві. Новий статус Церкви було закріплено в назві — Польська Автокефальна Православна Церква (в офіційних церковних документах — Свята Апостольська Православна Церква) (Стоколос, Н. 2005, с. 63). У статті ми будемо використовувати одну назву — Православна Церква в Польщі.

Польська автокефалія не була глибоко вкоріненою в традицію, а стала відповіддю на обставини півсяяєнного часу. Вона була досягнута по лінії

¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 275. Арк. 1.

² Патріарший і Синодальний Томос про визнання автокефалії Святої Православної Церкви у Польщі від 13 листопада 1924 р. URL: <https://surl.li/slwwks>

церковних і державно-церковних відносин. І саме тому мала отримати згоду на рівні духовенства й мирян, вплив котрих на управління зріс після 1917 р., як прояв соборноправності. Інституційна автокефалія «зверху» потребувала серйозної підтримки «знизу». Адже суть автокефалії не у відокремленні від певної церковної структури, а в здатності самостійно реалізувати те, що звать «спасительною місією Церкви» на певній території, обмеженій політично або етнічно. Автокефалія лежить у сакральній площині літургійності та досягається через визнання євхаристійної єдності з іншими Помісними Церквами. Реалізація курсу на автокефалію і її подальше утвердження потребувала від усіх заінтересованих сторін чіткого позиціонування в національному питанні. Богослужбові практики, отже, стали лакмусовим папірцем, який виявив здатність враховувати чи ігнорувати національне питання різними суспільними акторами.

Для церковних ієрархів, духовенства й активної групи мирян богослужбові практики були важливим внутрішнім питанням, яке зачіпало основи віри. Ієрархи й духовенство, які звикли належати до панівної конфесії, після відновлення Другої Речі Посполитої опинилися в Церкві національних меншин, тож змушені були враховувати національні потреби пастви. Зробити це було можливо лише через зміни у богослужбових практиках. Адже вони були не лише елементом обрядового «декору», а й глибинно визначали життя вірян.

Зміцнілий у 1917–1921 рр. український національний рух на Волині також апелював до релігійної, а саме православної ідентичності. Адже саме вона залишалася базовою для традиційного українського суспільства. За відсутності власної держави, а, відповідно, і таких дієвих інструментів як школа та армія, саме Церква з її виходами на освіту й громадське життя, мала стати потужною національною інституцією. Це спонукало національно свідомих вірян апелювати до зміни богослужбових практик у площині мови та обряду, як таких, що визначали світ повсякдення волинян.

На відміну від цих трьох груп, для польської влади богослужбові практики мали виключно інструментальне значення. Домінування інкорпораційних ідей націонал-демократів Р. Дмовського передбачали створення мононаціональної польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин¹. Польський інтерес полягав у стримуванні українізації богослужінь, яка посилювала національну ідентичність українців, підривав освітню політику уряду та утруднював ревіндикацію. Також були побоювання, що автокефалія Православної Церкви в Польщі, отримавши українське національне обличчя, стане чинником дестабілізації. А її орієнтація на автокефальний рух в УСРР посилить сепаратизм українців і спрямує їх на відрив від

¹ Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. Відп. ред. В. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 265.

польської держави. Натомість, календарна реформа була бажаним кроком, тож влада заохочувала зусилля місцевих керівників її просувати.

Так богослужбові практики у 1920-х рр. опинилися на перехресті різних інтересів, що визначило постійну увагу до них з боку відповідних акторів суспільних процесів. Вони стали визначальним тлом формування української ідентичності, місцем переплетення політичних, соціальних, конфесійних, майнових та особистих інтересів. Тож простежимо це на прикладі Волинсько-Кременецької єпархії.

Ще до її офіційного створення єпископ Кременецький Діонісій провів значну канонічну роботу щодо впорядкування єпархіального та парафіяльного життя. Цей ієрарх із другої половини 1919 р. тісно взаємодіяв із польською владою, та розглядав її як тривалий чинник, у межах котрого вбудуватиметься церковне життя. Він був одним із прибічників діалогу з нею і мав репутацію лояльної фігури. Реагуючи на дискримінаційні кроки польської держави та значні труднощі функціонування православних парафій, він ініціював проведення 3–10 жовтня 1921 р. у Почаївській лаврі єпархіального зібрання.

Його учасниками було майже 200 осіб зі священства, дияконства й мирян кожної благочинної округи та ченців від монастирів¹. Почесним головою зібрання став єпископ Діонісій, а безпосереднім керівником — протоієрей Никанор Абрамович. Єпископ став провідником ідеї прагматичної співпраці з Другою Річчю Посполитою, пошуку шляху легалізації парафій та встановлення чіткого правового статусу єпархії². Представляючи по суті позицію влади, він водночас орієнтувався на панівні настрої делегатів і підтримував ідеї соборноправності й вимоги українізації церковного життя.

Робота єпархіального зібрання визначалася рішеннями Всеукраїнського церковного собору 1918 р., з акцентом на безпосередніх проблемах православної Волині. Було порушено широке коло питань — від майнових суперечок із польською владою до автокефалії Церкви в Польщі. Маємо підстави стверджувати, що склад делегатів на зібранні був доволі прогресивним. Суспільні процеси 1917–1921 рр. суттєво активізували людей та їх ініціативу в церковному житті. Втім, налаштованість делегатів дуже часто контрастувала з настроями на місцях, що стане очевидним, коли йтиметься про імплементацію рішень.

Звернемо увагу на рішення щодо богослужбових практик. Вони безпосередньо засвідчували зростання ролі мирян і, як наслідок, посилення народності в богослужіннях. Учасники зібрання висловилися за активніше залучення вірян до читання на кліросі та дозвіл їм проповідувати. Заохочувався загальний спів за богослужінням окремих молитв («Світе тихий», «Нині

¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 294. Арк. 12.

² Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 4.

отпущаєши», «Слава в вишніх Богу», «Придїте поклонимся», «Достойно єсть», «Отче наш»), виконання побожних (паралітургійних) пісень (пісні про св. Миколая, Стопу Божої Матері), «які своїм народним характером і високою поетичністю обов'язково розбудять у слухача відповідні релігійні емоції»¹. Делегати відзначали необхідність упровадження у богослужбовий чин нових гімнів і піснеспівів, складених у «релігійному та щиро-народному дусі»², відродження зниклого звичаю співати в Церкві колядки «всім народом» на вечірні у свято Різдва Христового³. Показово, що такі рішення обґрунтовувалися практичними потребами в боротьбі з протестантизмом. Таке розширення участі мирян у богослужбовому житті проектувалося й на інші, зокрема управлінські сфери, що можна розглядати як розширення соборноправності.

Прагнучи підкреслити народність, делегати значну увагу приділили шкільництву в діяльності Церкви. Відзначалися тенденції до полонізації та окатоличення українських дітей і декларувався намір протистояти цьому через залучення духовенства до освіти українських дітей. Також делегати висловилися за ведення всіх парафіяльних книг та актів громадського стану українською мовою⁴. В контексті цих рішень стає зрозумілою актуальність розгляду на засіданні 8 жовтня питання «про українізацію Служби Божої». Гострота обговорення й прийняття резолюції демонстрували принциповість питання та його подальшу актуальність у житті православних парафій. Противники українізації опинились у меншості (голосування на секції: за — 36, проти — 27) та спробували зірвати розгляд питання демаршем. У доповіді п. Яцковського йшлося про народну вимову текстів церковно-богослужбових книг, ведення Служби Божої живою (українською) мовою та переклад богослужбових книг українською мовою. Обговорюючи текст резолюції, делегати Ващук і протоієрей Туркевич намагалися відкласти голосування та не поспішати з українізацією. Їм опонували священники Н. Абрамович і П. Табінський, мирянин М. Черкавський. Зрештою, резолюцію прийняли 52-ма голосами (проти — 23, утрималося — 24).

У ній говорилося: «Жива віра вимагає і живої мови в молитвах, і в службі Божій, через те треба перейти од церковнослов'янської мови до народної живої мови української. Але перехід той має відбуватися поступово, в міру того, як будуть перекладатись і ухвалюватись авторитетною церковною владою потрібні богослужбівні книги. До Служби Божої на церковнослов'янській мові з вимовою українською приступити негайно»⁵. Також резолюцією визначалася необхідність чинним священникам готуватися до переходу

¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 52.

² Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 52.

³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 113.

⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 51.

⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 114.

на народну вимову, а кандидатам на священство — вміти служити народною вимовою.

На нашу думку, характер обговорення на єпархіальному зібранні показував, що більшість активний пошук більшою частиною делегатів способів посилення національної ідентичності волинян через посилення українського елемента в церковному житті. В цьому сенсі, вони відтворювали моделі діяльності Греко-Католицької Церкви в Галичині. Але, йдучи до такого народництва, православна Волинь зіткнулася з тягарем власного москвофільства, добряче замішаного на чорносотенстві.

Рішення єпархіальних зборів були узаконені постановами Синоду від 16 червня 1922 р. та від 3 вересня 1924 р. (Власовський, І. 1975, с. 22, 27). Останній документ дозволяв вживання «української, білоруської, польської та чеської мов... у тих парафіях, де того захочуть парафіяни», а також передбачав, що духовенство мало виголошувати проповіді, вести позаслужбові бесіди мовою місцевого населення. Так само в школах рекомендувалося навчати Закону Божого, а в духовних школах — читати й вивчати Слово Боже й молитви рідною мовою дітей¹.

Очевидно, що такі рішення ухвалювали з урахуванням майбутнього отримання автокефалії, щоб продемонструвати прагнення ієрархії до її підтримки «знизу». Це була вимушена поступка, а не світоглядна позиція. Тим паче, інша впливова група — рядове духовенство, яке мало значну самостійність на парафіях, залишалося в інерції російського православ'я.

Саме тому проголошена українізація богослужінь утілювалася повільно. Постанова Синоду, за словами І. Власовського, виявилася «паперовою». Україномовних парафій виникло не більше, ніж два десятки. З міських — лише луцька Христо-Воздвиженська братська церква, ковельська Благовіщенська церква, Успенський собор (чергування відправ) і Миколаївська церква у Володимирі (Власовський, І. 1975, с. 40). Та й навіть там були свої складнощі. Так, українізація служби в луцькій Христо-Воздвиженській братській церкві відбулась у два етапи: 1920 р. її очолив настоятель О. Мільков, а в 1922–1926 рр. процес було відновлено зусиллями місцевої «Просвіти» (Малеончук, Г. 2014, с. 66). У більшості збереглися парафії з церковнослов'янською богослужбовою мовою. Але на практиці існувала ціла палітра місцевих варіантів: почерговість проведення богослужінь українською і церковнослов'янською мовами; служіння церковнослов'янською або церковнослов'янською з українською вимовою, але зі співом хору — українською. Українською мовою звершувалися лише окремі відправи, прив'язані до дат національного календаря.

Така мішанина призводила до непорозумінь, які ставали предметом розгляду консисторії. Так, ішлося про скарги через українізацію богослужінь:

¹ Церква і нарід. 1935. Ч. 3–4. С. 91.

1926 р. на священника Георгіївської церкви в Любомлі протоієрея Миколая Вержбицького¹, священника парафії в с. Біскупиче-Шляхецьке Володимир-Волинського повіту Ксенофонта Керша², 1928 р. — селянина с. Новомильська Павла Кухарчука³, 1929 р. — псаломника с. Кольчина Луцького повіту Володимира Коровицького⁴. Лише в останньому випадку консисторія постановила проводити служби почергово, а в решті — зберегла мовний статус-кво⁵.

Аналіз окремих справ дає підстави стверджувати, що Волинська консисторія, попри рішення на єпархіальному зібранні, переважно підтримувала прихильників церковнослов'янської мови. Показовим є рішення щодо рапорту настоятеля Успенської церкви с. Глинська протоієрея Павла Тарнавського на дії віце-регента. Під час служби 25 квітня 1926 р. той почав співати з хором ектенії українською мовою, а завершив службу виконанням «Боже Великий, Єдиний». Консисторія вказала настоятелю, що він мав зупинити регента, дати йому свої настанови, а в подальшому не допускати «співу тих пісень і гімнів, які не входять в коло богослужінь і можуть викликати втручання світської влади»⁶. 1926 р. конфлікт щодо богослужбової мови виник у м. Устилуг і с. Ізов Володимир-Волинського повіту. Для його вирішення консисторія наказала благочинному опитати парафіян. Так, в Устилугу за богослужіння церковнослов'янською мовою висловилося 307 осіб, а українською мовою — 69; в Ізові — 539 і 184 особи відповідно. Тож консисторія постановила: здійснювати богослужіння церковнослов'янською мовою, а в деякі дні, залежно від місцевих обставин, українською⁷.

Рішення консисторії узгоджуються з висновками дослідників про те, що проросійські настрої вищої ієрархії та більшої частини духовенства стояли на перешкоді українізації богослужбової практики. Так, Ю. Крамар відзначає, що «проросійські елементи нерідко використовували такі засоби як тиск, шантаж, репресії проти тих священників і мирян, котрі прихильно ставилися до автокефалії та процесів національно-культурного відродження» (Крамар, Ю. 2015, с. 266). Додатковим чинником була позиція польської влади, яка тоді негативно ставилася до українізації богослужіння.

Змінити несприятливу мовну кон'юнктуру в річці «розмосковлення» Церкви намагалися частина свідомого духовенства й активні миряни. Зокрема, 5–6 червня 1927 р. у Луцьку відбувся церковний з'їзд православних мирян. Він проходив без участі духовенства через категоричну позицію митропо-

¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 87. Арк. 8.

² Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 88. Арк. 3.

³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 89. Арк. 1.

⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 87. Арк. 7.

⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 87. Арк. 8.

⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 86. Арк. 2.

⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 590. Арк. 63.

лита Діонісія та негативну реакцію Синоду¹. Головою з'їзду було обрано І. Власовського, а заступником — А. Річинського². Одна з ухвал з'їзду спрямовувала духовенство на активну українізацію богослужінь: «віднині заяви парафіян про відправу богослужінь українською мовою повинні задовольнятися без відговору, без відтягання і без покрикування на церковну владу» (Власовський, І. 1975, с. 49)³.

За кілька днів, 16–17 червня 1927 р. у Почаївській лаврі відбулося зібрання повітових протоієреїв під головуванням митрополита Діонісія, яке зайняло таку ж категоричну позицію: «богослужбовою мовою повинна бути тільки мова церковнослов'янська» (Власовський, І. 1975, с. 50). Апогеєм конфлікту став інцидент 20 червня у Троїцькому соборі Луцька. Під час служби, яку особисто очолював митрополит Діонісій, хор, попри заборону, почав співати українською. Митрополит зупинив богослужіння і спробував випроводити хор із церкви, чим викликав обурення вірян і образливі вигуки на свою адресу (Крамар, Ю. 2015, с. 271).

Ще на початку 1927 р. церковна влада ініціювала опитування на місцях стосовно мови богослужінь. Як і очікувалося, благочинні взяли це під контроль і нав'язали духовенству необхідні рішення. Лише 14–15 благочинних із 55, що займали проукраїнську позицію, не вдалися до маніпуляцій. Зі свого боку, створений на Луцькому соборі Український Церковний Комітет провів у селах власний плебісцит. Документи з підтримкою богослужіння українською мовою надійшли від 572 сільських громад Волинської єпархії. У маленьких селах було 50–80 підписів дорослих, а у великих — до 300 (Власовський, І. 1975, с. 55). Ці цифри дають змогу говорити про суттєвий розрив між настроями духовенства і бажаннями мирян, та демонструє нездатність активних проукраїнських сил реалізувати свою програму в межах канонічних умов, зокрема, низького рівня соборноправності та впливу мирян на церковне життя.

На нашу думку, увага до мовного питання в богослужбовій практиці визначалася складністю соціальних процесів у містах і селах Волині. На них впливали майнові чинники — контроль над церковними землями, спорудами й коштами, який вели в межах парафій заінтересовані групи. Також додавалася складність взаємин між парафіями та вищою церковною владою. Остання зберігала право призначати священників і клір, а в питаннях взаємин із польською владою часто ставала на її бік щодо власності, впорядкування громадського життя, освіти тощо. Мовне питання також віддзеркалювало наслідки зміни еліт. У Другій Речі Посполитій православні з панів-

¹ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 46. Оп. 9. Спр. 699. Арк. 165.

² Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 699. Арк. 119.

³ Резолюції та Комунікати з'їзду: Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 13а. Спр. 238. Арк. 23–31, 75–84.

ної групи перетворилися на другорядну. Багатший прошарок українців, а це переважно люди старшого та середнього віку, в таких умовах були схильні орієнтуватися на традиційність — «віру батьків і дідів», і так утверджувати свою відмінну від поляків ідентичність. Молодь, навпаки, орієнтувалася на зміни, вбачаючи в них запоруку подолання нових суспільних дистанцій. Вона прагнула прийняття модерної української ідентичності як запоруки протистоянню колонізації та окатоличенню.

Свою позицію молодь найчастіше висловлювала через місцеві «Просвіти», які були провідниками ідеї українізації богослужіння. М. Філіпович, наприклад, показала роль луцької «Просвіти» в українізації богослужіння у повіті. Зокрема, йшлося про села Жидичин, Пожарки, Вишків, містечко Ківерці 1926 р., села Лаврів, Городище, Зубильно, Михлин, Романів, Береза, Боголюби, Воротнів, Угринів 1927 р. (Малеончук, Г. 2014, с. 67). Однією з форм участі «Просвіти» стало створення українських хорів, які на місцях конкурували з парафіяльними церковними хорами. Так, 1926 р. в с. Варковичі Дубенського повіту виник конфлікт між керівником церковного хору псаломником Мойсеєм Фірковським та просвітянським хором, який організував селянин Вишневський. У дні служб просвітяни займали клірос та ігнорували вказівки Фірковського. Той, зі свого боку, відмовився співати українською й створив церковнослов'янський хор. Консисторія постановила здійснювати служби церковнослов'янською з українською вимовою, а Фірковського — перевести на іншу парафію. На місце псаломника у Варковичах мали поставити людину, котра могла б керувати українським хором¹. 1929 р. виник конфлікт щодо мови богослужіння й контролю за приходом у Микуличівській парафії Володимир-Волинського повіту. Його настоятель протоієрей Костянтин Осовський був прихильником церковнослов'янської богослужбової мови. Але хористи-просвітяни, що перебували під впливом колишнього псаломщика Божовського, співали Літургії українською. У цьому випадку консисторія зайняла позицію Осовського та відмовила в переведенні служби на українську мову².

Тривалим виявився конфлікт у с. Облапи Ковельського повіту, де громада поділилася на прихильників церковнослов'янської та української мов. 1926 р. спробу українізувати богослужіння стримував священником Віталій Задворний. Він вів служби церковнослов'янською та хор співав українською. Наприкінці 1927 р. новий настоятель Косьма Гонтар, за активної позиції псаломника Платона Данилевича й членів «Просвіти», почав служити українською. Протест прихильників церковнослов'янської мови 1929 р. призвів до голосування, в якому 300 осіб висловилися за служби церковнослов'янською, а 400 — за українську мову. Консисторія постановила проводити

¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 591. Арк. 12.

² Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 593. Арк. 13.

служби почергово — 3 церковнослов'янською та 4 українською¹. Данилевич не пристав до такого рішення та відмовився служити церковнослов'янською. Його противники почали писати в консисторію з вимогою замінити псаломника та перевести його на іншу парафію. Консисторія пристала на це, однак Данилевич, відчуваючи підтримку односельців, відмовився залишити Облаци. У лютому 1930 р. Данилевича відправили за штат, але конфлікт тривав аж до 1932 р. та закінчився виселенням Данилевича з церковного будинку й зміною священика. Що ж до мови богослужіння, то консисторія підтвердила попереднє рішення про почергові служби².

Боротьба на місцях за українізацію богослужінь укотре підкреслює роль мови як визначального чинника націєтворення. У прийнятті української богослужбової мови відчувалося не лише прагнення до самозбереження власної окремішності, але й пошук дієвіших інструментів ідентичності та політичного позиціонування. Найповніше, на нашу думку, це проявилось у Володимирі-Волинському. Після смерті настоятеля Успенського собору, активного учасника церковного руху та колишнього голови впливового Володимирського Духовного Правління протоієрея Арсенія Бордюговського, частина парафіян у вересні 1924 р. звернулася до митрополита Діонісія з проханням призначити нового настоятеля³. На розгляд ієрарха було запропоновано кілька прийнятних кандидатур. Однак ібір митрополита виявився іншим і, очевидно, невдалим.

Уже перша служба протоієрея Наркиса Данилевича, що відбулася 23 листопада, в день пам'яті Івана Котляревського, закінчилася скандалом через небажання служити українською⁴. Подальші події показали глибокий розкол у громаді на прихильників церковнослов'янської та української богослужбових мов. Кожна з груп мала своїх впливових людей. До першої входили відомі статусом у місті Борис Чечот, Никанор Турович, колишній градоначальник і потім соборний староста Іван Зубович. До другої — активні церковні діячі, члени місцевої «Просвіти»: священник Петро Табінський, псаломники Михайло Тележинський та Леонід Пашкевич, заступник Українського сеймового клубу Сергій Назарук і лікар Арсен Річинський. Кожна зі сторін, звертаючись до ієрархів та використовуючи політичні й інформаційні інструменти впливу, обґрунтовувала необхідність використовувати одну з богослужбових мов і домагалась усунення з парафії негодних церковнослужителів.

Так, протоієрей Н. Данилевич, що пристав до першої групи, у рапорті до єпископа Луцького й Острозького Симеона (Наркушевського) відзначав тиск на нього з боку активістів «Просвіти» для українізації

¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 90. Арк. 4.

² Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 90. Арк. 106.

³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 589. Арк. 5.

⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 589. Арк. 22.

служб¹. Він також звільнив від обов'язків двох соборних псаломників — М. Тележинського та Л. Пашкевича. Запроваджена двомовність парафії, коли першу Літургію служили церковнослов'янською, а другу — українською, не влаштувала прихильників церковнослов'янської мови. У їхніх поширених текстах підкреслювалася важливість традиції, що вела початок від Кирила і Мефодія, та вказувалося на небезпеки українізації².

З іншого боку, священник П. Табінський виступив із низкою публічних лекцій. Він доводив, що використання рідної мови історично сприяло «ширенню євангельської науки», а «українська мова прегарно надається до вжитку церковного а навіть до передачі глибоких істин християнської догматики»³. У відповідь отець Н. Данилевич направив рапорт митрополиту Діонісію про те, що «о. Табінський зневажає церкву і коштунствує»⁴. Національна група сприйняла це як «оголошення війни» і в грудні 1924 р. було напрацьовано три документи та відправлено до митрополита Діонісія. За усунення Н. Данилевича висловилося 649 осіб; за повернення на посади усунутих кліриків — 370 осіб; за почергові богослужіння українською й церковнослов'янською та відправи українською в історичні дні — 690 осіб. Зазначимо, що прихильники церковнослов'янської мови під рапортом зібрали лише 157 підписів. Митрополит Діонісій лише частково задовольнив вимоги — повернув звільнених кліриків, але залишив настоятелем отця Н. Данилевича⁵.

Назагал ситуація не змінилася, тож для з'ясування обставин у лютому 1925 р. у Володимирі працювала комісія на чолі з авторитетним священником, членом Волинської консисторії протоієреєм Михайлом Тучемським⁶. Лише через рік справу тимчасово залагодили: Наркиса Данилевича перевели на іншу парафію, а настоятелем собору призначили спочатку протоієрея Григорія Боришкевича⁷, а згодом — архімандрита Полікарпа (Сікорського)⁸. Обоє в майбутньому — ієрархи, відомі діячі автокефального руху, були прийнятними для української групи. Втім, говорити про її перемогу не доводиться. Невдоволення церковної влади тиском знизу погіршило відносини з окремими діячами. 1929 р. А. Річинському оголосили анафему та відлучили його від Церкви, а о. П. Табінський перейшов у неоунію.

Іншим важливим питанням богослужбових практик став перехід на новий календарний стиль. 1923 р. на Всеправославному конгресі в Константинополі було ухвалено перейти на новоюліанський календар. Його особливів-

¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 206. Арк. 1.

² Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 206. Арк. 35.

³ На варті. 1925. Ч. 1–2. С. 12.

⁴ На варті. 1925. Ч. 1–2. С. 13.

⁵ На варті. 1925. Ч. 1–2. С. 14.

⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 589. Арк. 99.

⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 589. Арк. 222.

⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 3. Спр. 589. Арк. 229.

тю стала синхронізація дат із григоріанським календарем при збереженні канонічних правил визначення Великодня й перехідних свят. Наступного року на новий календар перейшли Константинопольська, Елладська, Кіпрська та Румунська Церкви. 12 квітня 1924 р. Собор єпископів Православної Церкви в Польщі підтримав рішення Константинопольського патріарха Григорія VII про перехід на новий стиль, і постановив його здійснити 9 червня, яке мали вважати за 22 червня¹.

Вже згодом благочинні рапортували у Волинську консисторію про зрошені на парафіях повідомлення та перші реакції на введення нового стилю. Так, благочинний 3-ї округи Ковельського повіту Афанасій Турцевич повідомляв про спокій на його території та безболісний перехід². Щоправда, в іншому рапорті змальована картина була значно реалістичнішою й показувала різні настрої: «Деякі священники ввіреної мені округи здійснюють свята дванадцять за новим і старим стилем, інші священники починають звершувати служби лише за старим стилем, а третя частина духовенства, здійснює церковні служби лише за новим стилем, а за старим стилем, де є домагання з боку прихожан, здійснює церковну службу рядовому святому»³.

Реалії виявилися очікувано складнішими. Благочинні або парафіяльні священники повідомляли про небажання мирян переходити на новий стиль. Селяни ігнорували нові дати свят, не приходили до церкви та займалися щоденною роботою в полі⁴. Зате в дні свят за старим стилем вимагали від священника належної відправи. Спроби священника ухилитися від служби або служити за чином дня нового стилю викликали осуд і невдоволення. А подекуди, повертаючись додому після відмови відслужити святкову службу за старим стилем, священник заставав свої речі викинутими з церковної хати, а саму хату зачиненою на ключ⁵. Тож показовим було повідомлення священника однієї з церков Камінь-Каширського повіту до благочинного: «незадоволення посилюється, ненависть зростає, озлоблення на служителів вівтаря Господнього з кожним днем піднімається, церкви порожніють...»⁶.

Листи з місць на ім'я митрополита Діонісія або в консисторію від парафіян Дубенського Іллінського собору, Володимирського Успенського собору, Корецької церкви св. Козьми і Даміана, з сіл Користі та Городок Ровенського повіту, Городілець Ковельського повіту, Дермань і Острів Дубенського повіту, Балашове Острозького повіту, Великі Кусківці Кременецького повіту переповнені прохань відмови від переходу⁷. Аргументи переважно оберталися навколо необхідності дотримуватися віри «батьків і дідів»

¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 4.

² Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 57.

³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 75.

⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 30, 59, 60, 79.

⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 62.

⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 29.

⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 30, 32, 33, 36, 41, 46, 54, 65.

та збереження православ'я. Віряни с. Користі Ровенського повіту писали: «Всі ці події й зміни, особливо втручання і приниження від адміністративної влади, нас страшенно бентежать, шматують наші серця, що ми змушені відмовитися від того, чого міцно трималися наші діди й батьки. Настали дні лукаві..., коли люди попирають віру і закон, коли ворог роду людського пустив у хід всі хитрощі аби мало по малу затьмарити віру православну»¹. У переході на новий стиль вбачали елемент окатоличення² або ж провокування для переходу в «штунду»³, де зберігався старий стиль.

Селяни с. Рогізне вбачали в цьому елемент окатоличення. Вони вказували на те, що ніхто не змушує євреїв перенести святкування суботи на неділю, і хотіли такої ж окремішності щодо католиків: якщо католики святкують за новим календарем — то нехай святкують, і «нам нехай ніхто не заважає»⁴. Зверталось увагу на те, що рішення перейти на новий стиль відбулося рішенням єпископів без погодження з народом⁵, або ж апелювали до свобод польської Конституції⁶.

Введення нового стилю викликало значне збурення у Рівненському повіті, зокрема у 5-му, 8-му та 9-му благочинних округах⁷. Благочинний 8-ї округи Рівненського повіту Федір Шумський стривожено писав митрополиту: «Духовенство округи, внаслідок проведення в життя Церкви нового стилю, терпить багато неприємностей, аж до погроз вигнання з приходів. Становище серйозне і складне, — прихожани можуть повністю відбитися від Церкви». Як наслідок, рядове священство перебуває в невизначеності: «або новий стиль і залишитися без прихожан, або залишитися з прихожанами зробившись ослушниками влади. Влади ослушатися ми не можемо, але й бути ворогами своєї пастви також не зручно»⁸. Це можна проілюструвати на конкретному прикладі. До священика с. Хотин Дубенського повіту Дмитрія Лозов'юка напередодні свята Преображення за старим стилем прийшла делегація з «десяти кращих господарів» і заявила, що народ піде «в штунду», якщо той не служитиме. Священик погодився, але був «не в силах висловити всіх тих душевних переживань, які прийшлося ... пережити в цей знаменний день»⁹.

Важливим маркером щодо календарної реформи для багатьох парафій була позиція Почаївської лаври. Перехід на новий стиль призвів до того, що на престольне свято — Успіння Богородиці, яке відзначалося 15 серпня за новим стилем, до лаври прийшло дуже мало паломників. Рішення митропо-

¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 30.

² Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 63.

³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 54, 64.

⁴ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 67.

⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 30, 54.

⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 65.

⁷ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 48, 53.

⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 59.

⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 63.

лита Діонісія, який був одночасно і священноархімандритом лаври, про перенесення святкування на дату за старим стилем (15 серпня за старим стилем — це 28 серпня за новим) монахи сприйняли позитивно. Але й там був нюанс, адже за новим стилем на цей день припало ще одне шановане серед монахів і богомольців свято — преподобного Іова. Тож ченці, не бажаючи об'єднувати ці свята, просили й про перенесення святкування пам'яті преподобного Іова на 28 серпня за старим стилем (10 вересня за новим стилем)¹. Ченці не приймали новий стиль, тож консисторії довелося видати окреме розпорядження, за яким у Почаївській лаврі, Загаєцькому, Кременецькому, Дубенському, Милецькому чоловічих монастирях, Обицькому, Корецькому і Зимненському жіночих монастирях початок Пилипівського посту, а відповідно і святкування Різдва, Хрещення і Нового року, дозволялися за старим стилем².

Це рішення виходило з логіки Собору єпископів Православної Церкви в Польщі, який відбувся 23 серпня в Почасві. Єпископи констатували, що перехід на новий стиль викликав чимало труднощів і непередбачуваних наслідків, а в настроях православної пастви, яка не може примиритися з його введенням, відзначили «властиву православному народу міцну традиційну прив'язаність до віками встановлених форм церковного побуту». Тож Собор благословляв «святкування в тих місцях, де це вимагається віруючим народом, великих і місцевих свят за старим стилем»³. Як іронізував із цього приводу І. Власовський, такими «місцями» виявилася майже вся Православна Церква у Польщі, крім митрополічної церкви у Варшаві (Власовський, І. 1975, с. 44).

Боротьба за скасування нового стилю стала епізодом у загальному прагненні частини активних мирян повернути соборноправність у Церкві та зламати ієрархічну синодальну систему. При цьому «союзником», у даному разі, ставало консервативне рядове духовенство, яке мало претензії до єпископату. Кожна група мала власні мотиви, які злилися в єдиний протест. Це був мовчазний альянс, який розбивав гру вищих ієрархів, котрі 1924 р. активно співпрацювали з польською владою щодо автокефалії. Підтримка в Синоді календарної реформи була пасом у бік держави, яка досягала своїх проміжних цілей у питанні державної інтеграції національних меншин, і реверансом Константинопольському патріарху, від якого залежало надання автокефалії.

З іншого боку, традиційність у календарному питанні стала ще одним із маркерів ідентичності православних у Другій Речі Посполитій. Нинішній стан досліджень, на жаль, не дає змоги зіставити між собою прагнення до українізації богослужінь та збереження старого стилю на рівні окремих парафій. Однак саме таке поєднання видається доволі логічним і, наприклад, мало місце в описуваних подіях навколо собору у Володимирі-Волинському.

¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 90.

² Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 74.

³ Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 88.

Українізація богослужінь і прагнення зберегти церковний календар були важливими в контексті розвитку автокефального руху й пошуку власної релігійної ідентичності для Православної Церкви в Польщі. Остання мала враховувати етнічні особливості своєї пастви, а також створювати канонічні умови для належного виконання власного служіння. Одним із таких літургійних маркерів є забезпеченість миром. Мир — це зварена з додаванням пахощів олія й освячена за особливим чином. У богослужбовій практиці Православних Церков миро відіграє важливу роль і використовується у таїнствах Хрещення та Миропомазання, при освяченні престолів та антимінсів. Варить і освячує миро предстоятель Церкви на знак автокефальності. Втім, навіть не кожна Помісна Церква має власне мироваріння. Наприклад, Православна Церква України, хоча й має статус Помісної Церкви, все ж бере миро у Вселенського патріарха.

Київська митрополія мала власну довгу традицію мироваріння з XV ст., яка, вважається, перервалася 1913 р. (Митрофан (Божко), архімандрит 2022, с. 23). Обставини Першої світової війни та революційних подій викликали нестачу мира в єпархіях Православної Церкви в Польщі. Тож, після звернення єпископів Віленської, Поліської та Гродненської єпархій, 8 квітня 1924 р. Священний Синод постановив провести наступного року в Почаївській лаврі мироваріння¹. Передбачалося зварити 170 фунтів мира (68 кг) для 1400 парафій. Духовний собор лаври провів калькуляцію витрат. Передбачалося обладнати особливу посудину для освячення мира, та глечики для його зберігання. Також необхідно було придбати 30 найменувань пахощів і масел, а саме: олію дерев'яну (білу прованську), біле виноградне вино, стираксу рідку; росний ладан сіамський, гума ладан чорний, ладан простий білий; пелюстки троянди, базилік, кардамон, коріння фіалки, калгана, імбиру й ірні; білу мастику, сандарак, терпентин венеційський, перуанський чорний бальзам; мускатну густу й мускатну рідку олії, олії з богородської трави, кориці, троянди, гвоздики, майорану, лавендули, розмарину, лимону, лігнородійну та померанцеву олії, бергамотну есенцію. Сума витрат мала становити 802 злотих і 79 грошей².

Найімовірніше, що чин мироваріння проведений не був. Отримання автокефалії від Вселенського патріарха також передбачало, що Православна Церква в Польщі отримуватиме миро з Константинополя³. Очевидно, що саму ідею власного мироваріння ієрархи розглядали значно ширше, аніж це диктували богослужбові потреби. В нових політичних обставинах служіння в Другій Речі Посполитій мироваріння могло стати одним із важливих символічних елементів консолідації духовенства й мирян навколо ієрархії, що було **вкрай необхідно** в 1924–1925 рр. Тоді було фактично зірвано пере-

¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 349. Арк. 3.

² Держархів Тернопільської обл. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 349. Арк. 1.

³ Патріарший і Синодальний Томос про визнання автокефалії Святої Православної Церкви у Польщі від 13 листопада 1924 р. URL: <https://surl.li/wfmeqg>

хід на новий стиль, а ідея автокефалії мала чимало противників у середовищі духовенства та впливових емігрантських, переважно імперських кіл.

Отже, інституалізація Православної Церкви в Польщі та її подальша автокефалізація відбувалися на території католицької держави. Це визначило характер Православної Церкви як Церкви національних меншин. Саме її, в умовах асиміляційної політики польської держави, багато хто розглядав як той соціальний інститут, що мав послаблювати тиск державної машини, захищати й плекази національну ідентичність вірян. Одна з форм опору полонізації реалізувалася в рамках церковного життя й полягала в посиленні національного чинника через зміни в богослужбових практиках. Православ'я мало стати не лише дієвою формою збереження окремішності українців від поляків, але й, за задумом провідних діячів церковного руху, зміцнити модерну ідентичність українців.

Національний імпульс, наданий подіями української революції 1917–1921 рр., відчутний у низці рішень церковних інституцій, зокрема Почаївського єпархіального зібрання та Синоду, в яких окреслено курс на народність і українізацію богослужіння. І. Власовський писав про 75% парафій Волинсько-Кременецької єпархії, де спостерігався різний рівень підтримки українізації богослужінь. Безперечно, це є свідченням певного рівня національної свідомості у частини волинян. Він був результатом просвітницької роботи місцевої інтелігенції, посиленою роботою національних організацій, з-поміж котрих виділялася «Просвіта». Водночас, аналіз низки парафій вказує на складнощі, які утруднювали цей процес. Імплементация рішень щодо українізації богослужінь наражалася на опір духовенства та орієнтованих на нього вірян. Показово, що в більшості з розглянутих конфліктних ситуацій саме священники були прихильниками збереження церковнослов'янської мови. А консисторія зазвичай ставала на їхній бік навіть там, де прихильники української богослужбової мови переважали. Найпоказовішим випадком стали події у Володимирі-Волинському, в котрі були втягнуті майже всі основні учасники церковного життя єпархії. Вони показували, як мовне питання в богослужінні стає політичним, а політика — інструментом формування ідентичності.

У досліджуваний період виникло не більше, ніж два десятки україномовних парафій, але факт існування значної кількості парафій з «мішаниною» проміжних варіантів є свідченням важливості для волинян національної ідентичності. Очевидно, що національна ідентичність формувалася нелінійно. Потужні порухи в цьому напрямку на Почаївському єпархіальному зібранні або Луцькому з'їзді, гасилися рішеннями Синоду або особистими діями митрополита Діонісія. А якщо до цього додати інтереси польської влади, то стає очевидно, що українська національна ідентичність розвивалася між власним православним традиціоналізмом і польською асиміляційною політикою.

Іншим важливим маркером став масовий протест проти переходу на «новий стиль» 1924 р. Тут визначальну роль відіграв саме православний традиціоналізм. Але увагу привертають насамперед ті випадки коли можна говорити про взаємне накладання боротьби за українізацію богослужіння та протест проти переходу на «новий стиль», як це мало місце в Луцькому, Володимир-Волинському, Рівненському й Дубенському повітах. Обидва рухи були чинниками, які утверджували відчуття окремішності волинян від польської католицької держави. Мовний чинник посилював традиціоналістський протест, і потенційно створював сприятливе середовище для зростання національної ідентичності. Адаже остання могла розвиватися саме за рахунок волинських селян, котрі мислили категоріями «віри батьків і дідів». Утім, національним діячам не вдалося об'єднати ці дві лінії через швидку відмову ієрархів від впровадження «нового стилю».

Успадкування в Православній Церкві у Польщі рис синодального управління позбавляло українських церковних діячів серйозного впливу на церковне життя. Саме тому, ініціюючи зміни в богослужбових практиках і беручи на себе відповідальність за їх імплементацію в парафіях, вони просували ідею соборноправності, виступали за широку інклюзію вірян у життя Церкви. Ідея полягала в тому, щоб через богослужбові практики підняти рівень національної свідомості, а, відтак надати самій Церкві певну національну ідентичність. Просування цих ідей спонукало світських та духовних діячів українського церковного руху до тактичної гнучкості. У 1920-х рр. спостерігаємо вміння вести діалог із ієрархією (діяльність Володимирського Духовного Правління, єпархіальні збори у Почаєві), використовувати інерцію духовенства (рух проти запровадження нового стилю), співпрацювати з польською владою (проведення Луцького собору).

Проаналізований у статті матеріал показує складність впровадження змін у богослужбові практики на парафіяльному рівні. І питання не лише у протидії зовнішніх чинників. Слід урахувати й велику інерцію імперських і російських наративів у свідомості українського населення Волині. Ті підписи в листах, що йшли в консисторію чи лягали на стіл митрополита Діонісія з протестами проти українізації, поставили етнічні. Саме тому боротьбу за соборноправність у церковному житті, українізацію богослужіння варто розглядати як важливий інструмент зміцнення української національної ідентичності, поряд з освітньою та громадською роботою в українських національних організаціях.

Бурхливість процесів у Волинсько-Кременецькій єпархії в 1920-х рр. варто вважати радше позитивом. Адаже при спробі подолати «тепло-холодність» попереднього імперсько-синодального періоду в Церкві було порушено важливі питання та започатковано дискусії, які отримали продовження в наступні роки. Знаючи їх результат, може здатися, що така оцінка надто

завищена. Однак саме вона вказує на ту якість та очікування, які вкладаються в сучасну автокефалію Української Православної Церкви.

Альошина, О. 2009. Національно-церковний рух на Волині. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство. Вип. 1. С. 3–12.

Борщевич, В. 2010. *Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція*. Монографія. Луцьк.

Борщевич, В. 2021. *Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського Православ'я першої половини ХХ ст.* Рівне: Волинські обереги.

Борщевич, В. 2000. *Українське церковне відродження на Волині: 20–40-ві рр. ХХ ст.* Луцьк: Вежа.

Власовський, І. 1975. *Нарис історії Української Православної Церкви*. Ч. 2: ХХ ст. Нью Йорк; Бавнд Брук.

Дудар, В. 2018. Особливості державно-церковних відносин в II Речі Посполитій в контексті діяльності Православної Церкви в Західній Волині та Східній Галичині у 20–30-х роках ХХ століття. *Наукові записки з української історії*. Вип. 44. С. 59–65.

Каденюк, О., Завадська, І. 2022. Релігійні громади у національно-культурних процесах Волині у 1920-х — 1930-х рр. *Сторінки історії*. Вип. 55. С. 124–137. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269751>

Коваль, Ю. 2006. Луцький церковний з'їзд в контексті українізації Православ'я на Волині 20-х років ХХ століття. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Вип. 6. С. 94–98.

Копилова, М. 2016. Модель взаємин держави та Православної Церкви у Другій Речі Посполитій (1918–1939). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Державне управління*. Вип. 1. С. 19–21.

Крамар, Ю. 2015. *Західна Волинь 1921–1939 рр.: Національно-культурне та релігійне життя*. Луцьк: Вежа-Друк.

Крамар, Ю. 2002. Рух за українізацію Православної Церкви на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. № 3. С. 126–132.

Кукурудза, А. 2008. *Демократизація Православ'я в 20-х рр. ХХ ст. (український контекст)*. Рівне: Видавць Зень О.

Кукурудза, А. 2007. Проблема внутрішньоконфесійного конфлікту: на прикладі православного життя Волині 20-х рр. ХХ ст. (за матеріалами Державного архіву Тернопільської області). *Слов'янський вісник*. Вип. 7. С. 51–58.

Купранець, О. 1974. *Православна Церква у міжвоєнній Польщі: 1918–1939*. Рим.

Кучерепа, М. 1994. *Волинь у міжвоєнний період (1921–1939)*. Луцьк.

Кучерепа, М. 1998. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна — Польща: важкі питання*. Варшава: TYRSA. Т. 1–2. С. 11–28.

Макарчук, С. 2014. Питання українізації Православної Церкви в громадсько-політичному житті Волині у 20-х роках ХХ ст. *Народознавчі зошити*. № 1. С. 3–9.

Малеончук, Г. 2014. Релігійне життя Луцька в 1919–1939 рр. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Вип. 11–12. С. 45–52.

Митрофан (Божко), архімандрит. 2022. До історії мироваріння в Київській митрополії. *Церковно-історичний збірник Волинської духовної семінарії*. Вип. 3. Луцьк: ФОП Мажула Ю. М. С. 20–25.

- Нерода, І. 2021. Проблема уніфікації календаря у Православній Церкві у Польщі в першій половині 1920-х років. *Старий Луцьк*. Вип. XVII. С. 139–145.
- Петрович, В., Стрільчук, Л. 2016. Церковні з'їзди на Волині 20–30-х рр. XX ст. *Волинський благовісник*. № 4. С. 77–83.
- Разиграєв, О. 2025. Сучасна історіографія польсько-українських взаємин у Волинському воєводстві II Речіпосполитої: правовий статус та національна політика. *Український історичний журнал*. № 2. С. 191–208. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.191>
- Рожко, В. 2007. *Відродження Української Православної Церкви на Волині: 1917–2006*. Луцьк: Волинська книга.
- Рожко, В. 2001. *Нарис історії Української Православної Церкви на Волині: 870–2000*. Луцьк: Медіа.
- Савчук, Б. 1997. *За Українську Церкву: Національно-церковний рух на Волині у 20–30-ті роки XX ст.* Івано-Франківськ: Лілея-НВ.
- Секо, Я. 2013. Релігійне питання у слов'янських країнах міжвоєнного періоду. *Україна — Європа — Світ: Історія, міжнародні відносини*. Вип. 12. С. 246–259.
- Скакальська, І. 2012. Українська еліта Волині першої половини XX ст.: нариси життя та діяльності. Монографія. Тернопіль: Астон.
- Стоколос, Н. 2003. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX — першої половини XX ст.). Рівне: Ліста.
- Стоколос, Н. 2005. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939) щодо Православної Церкви й українців. *Український історичний журнал*. № 5. С. 59–81.
- Стоколос, Н. 1998. *Українізація Православ'я: З історії Православної Церкви у 20–30 рр. XX ст.* Київ: Міжнародна фінансова агенція.
- Філіпович, М. 2022. Роль Луцької «Просвіти» в українізації Православної Церкви у 1920–1930 рр. *Літопис Волині*. Число 26. С. 65–70. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.11>
- Aloshyna, O. 2009. Natsionalno-tserkovnyi rukh na Volyni [The National Church Movement in Volyn Region]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia. Istorychne relihiieznavstvo*. Vyp. 1. S. 3–12 [in Ukrainian].
- Borshchevych, V. 2010. Volynske dukhovenstvo u XX stolitti: identychnist, status, evoliutsiia [Volyn Clergy in the 20th Century: Identity, Status, Evolution]: Monohrafiia. Lutsk [in Ukrainian].
- Borshchevych, V. 2021. Mytropolyt Oleksii (Hromadskyi) v istorii ukrainskoho Pravoslavia pershoi polovyny XX st. [Metropolitan Oleksiy (Hromadsky) in the History of Ukrainian Orthodoxy in the First Half of the 20th Century]. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].
- Borshchevych, V. 2000. *Ukrainske tserkovne vidrodzhennia na Volyni: 20–40-vi rr. XX st.* [Ukrainian Church Revival in Volyn: 1920s–1940s]. Lutsk: Vezha [in Ukrainian].
- Vlasovskiy, I. 1975. *Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy* [An Outline of the History of the Ukrainian Orthodox Church]. Ch. 2: XX st. New York; Bound Brook [in Ukrainian].
- Dudar, V. 2018. Osoblyvosti derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v II Rechi Pospolytii v konteksti diialnosti Pravoslavnoi Tserkvy v Zakhidnii Volyni ta Skhidnii Halychyni u 20–30-ky rokakh XX stolittia [The Peculiarities of State and Church Relations in II Rzecz Pospolita in the Context of Orthodox Church Activities in Volyn and Halychyna in the 1920s and 30s of the 20th Century]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*. Vyp. 44. S. 59–65 [in Ukrainian].
- Kadeniuk, O. & Zavadska, I. 2022. Relihiini hromady u natsionalno-kulturnykh protsesakh Volyni u 1920-ky — 1930-ky rr. [Religious Communities in National Cultural Processes of Volyn

in the 1920's to 1930's]. *Storinky istorii*. Vyp. 55. S. 124–137. <https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269751> [in Ukrainian].

Koval, Yu. 2006. Lutskyi tserkovnyi zizd v konteksti ukrainizatsii pravoslavlia na Volyni 20-kh rokiv XX stolittia [Lutsk Church Congress in the Context of the Ukrainization of Orthodoxy in Volhynia in the 1920s]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii*. Vyp. 6. S. 94–98 [in Ukrainian].

Kopylova, M. 2016. Model vzaiemyn derzhavy ta pravoslavnoi tserkvy u Druhii Rechi Pospolytii (1918–1939) [Model of relations between the state and the Orthodox Church in the Second Polish-Lithuanian Commonwealth (1918–1939)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Derzhavne upravlinnia*. Vyp. 1. S. 19–21 [in Ukrainian].

Kramar, Yu. 2015. *Zakhidna Volyn 1921–1939 rr.: Natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia [Western Volyn 1921–1939: National-Cultural and Religious Life]*. Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].

Kramar, Yu. 2002. Rukh za ukrainizatsiiu Pravoslavnoi Tserkvy na Volyni u mizhvoiennyi period [The Movement for the Ukrainization of the Orthodox Church in Volyn in the Interwar Period]. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*. № 3. S. 126–132 [in Ukrainian].

Kukurudza, A. 2008. *Demokratyzatsiia Pravoslavlia v 20-kh rr. XX st. (ukrainskyi kontekst) [Democratization of Orthodoxy in the 1920s. XX Century (Ukrainian Context)]*. Rivne: Vydavets Zen O. [in Ukrainian].

Kukurudza, A. 2007. Problema vnutrishnokonfesiinoho konfliktu: na prykladi pravoslavnoho zhyttia Volyni 20-kh rr. XX st. (za materialamy Derzhavnogo arkhivu Ternopilskoï oblasti) [The Problem of Intra-Confessional Conflict: on the Example of Orthodox Life in Volhynia in the 1920s XX Century (Based on Materials from the State Archives of Ternopil Region)]. *Sloviansky visnyk*. Vyp. 7. S. 51–58 [in Ukrainian].

Kupranets, O. 1974. *Pravoslavna Tserkva u mizhvoiennoi Polshchi: 1918–1939 [The Orthodox Church in Interwar Poland: 1918–1939]*. Roma [in Ukrainian].

Kucherepa, M. 1994. *Volyn u mizhvoiennyi period (1921–1939) [Volhynia in the Interwar Period (1921–1939)]*. Lutsk [in Ukrainian].

Kucherepa, M. 1998. Natsionalna polityka Druhoi Rechi Pospolytoi shchodo ukrainsiv (1919–1939 rr.) [National Policy of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth Towards Ukrainians (1919–1939)]. *Ukraina — Polshcha: vazhki pytannia*. Varshava: TYRSA, 1998. 1–2: 11–28 [in Ukrainian].

Makarchuk, S. 2014. Pytannia ukrainizatsii Pravoslavnoi Tserkvy v hromadsko-politychnomu zhytti Volyni u 20-kh rokakh XX st. [On Ukrainization of Orthodox Church in Socio-Political Life of Volhynia: Some Problems of 1920s]. *Narodoznavchi zoshyty*. № 1. S. 3–9 [in Ukrainian].

Maleonchuk, H. 2014. Relihiine zhyttia Lutska v 1919–1939 rr. [Religious Life of Lutsk in 1919–1939]. *Istorychni studii Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. Vyp. 11–12. S. 45–52 [in Ukrainian].

Mytfofan (Bozhko), arkhimandryt. 2022. Do istorii myrovarinnia v Kyivskii mytropolii [To the History of Peacemaking in the Kyiv Metropolis]. *Tserkovno-istorychnyi zbirnyk Volynskoi dukhovnoi seminarii*. Vyp. 3. S. 20–25. [in Ukrainian].

Neroda, I. 2021. Problema unifikatsii kalendara u Pravoslavnii Tserkvi u Polshchi v pershii polovyni 1920-kh rokiv [The Problem of Calendar Unification in the Orthodox Church in Poland in the First Half of the 1920s]. *Staryi Lutsk*. Vyp. XVII. S. 139–145 [in Ukrainian].

Petrovych, V. & Strilchuk, L. 2016. Tserkovni zizdy na Volyni 20–30-kr rr. XX st. [Church Congresses in Volyn in the 1920s and 1930s]. *Volynskiy blahovisnyk*. Vyp. 4. S. 77–83 [in Ukrainian].

Razyhraiev, O. 2025. Suchasna istoriohrafia polsko-ukrainskykh vzaiemyn u Volynskomuo voievodstvi II Rechipospolytoi: pravoviy status ta natsionalna polityka [Modern Historiography of Polish-Ukrainian Relations in the Volyn Voivodeship of the Second Polish Republic: Legal Status and National Politics]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2. S. 191–208. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.191> [in Ukrainian].

Rozhko, V. 2007. Vidrozhennia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy na Volyni: 1917–2006 [The Revival of the Ukrainian Orthodox Church in Volhynia: 1917–2006]. Lutsk: Volynska knyha [in Ukrainian].

Rozhko, V. 2001. Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy na Volyni: 870–2000 [A Sketch of the History of the Ukrainian Orthodox Church in Volhynia: 870–2000]. Lutsk: Media [in Ukrainian].

Savchuk, B. 1997. Za Ukrainsku Tserkvu. Natsionalno-tserkovnyi rukh na Volyni u 20–30-ti roky XX st. [For the Ukrainian Church: The National Church Movement in Volhynia in the 1920s–1930s]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].

Seko, Ya. 2013. Relihiine pytannia u slovianskykh krainakh mizhvoiennoho periodu [The Religious Question in Slavic Countries of the Interwar Period]. *Ukraina — Yevropa — Svit: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*. Vyp. 12. S. 246–259 [in Ukrainian].

Skakalska, I. 2012. Ukrainska elita Volyni pershoi polovyny XX st.: narysy zhyttia ta diialnosti [The Ukrainian Elite of Volhynia in the First Half of the 20th Century: Essays on Life and Activities]. Monohrafia. Ternopil: Aston [in Ukrainian].

Stokolos, N. 2003. *Konfesiino-etnichni transformatsii v Ukraini (XIX — pershoi polovyny XX st.)* [Confessional and Ethnic Transformations in Ukraine (19th — First Half of the 20th Century)]. Rivne: Lista [in Ukrainian].

Stokolos, N. 2005. Polityka uriadiv mizhvoiennoi Polshchi (1918–1939) shchodo pravoslavnoi Tserkvy y ukrainsiv [The Policy of the Governments of Interwar Poland (1918–1939) Regarding the Orthodox Church and Ukrainians]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. Vyp. 5. S. 59–81 [in Ukrainian].

Stokolos, N. 1998. Ukrainizatsiia pravoslavia: Z istorii Pravoslavnoi tserkvy u 20–30-rr. XX st.) [The Ukrainization of Orthodoxy: From the History of the Orthodox Church in the 1920s–1930s]. Kyiv: Mizhnarodna finansova ahentsiia [in Ukrainian].

Filipovych, M. 2022. Rol Lutskoi «Prosvity» v ukrainizatsii Pravoslavnoi Tserkvy u 1920–1930 rr. [The Role of Lutsk «Prosvita» in the Ukrainization of the Orthodox Church in 1920–1930]. *Litopys Volyni*. Vyp. 26. S. 65–70. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.11> [in Ukrainian].